

Aneta M. Sokół

500 lat Reformacji na Górnym Śląsku, red. Waclaw Gojniczek i Ryszard Kaczmarek, Instytut Badań Regionalnych Biblioteki Śląskiej, Katowice 2017, ss. 383.

Niezaprzeczalnej od 500 lat obecności ewangelików na Górnym Śląsku, poświęcona jest jedna z najnowszych jubileuszowych publikacji, przypominających w Roku Reformacji dzieje luterańskiej konfesji, dokonania ewangelików, ich wkład w powstawanie i tworzenie śląskiej kultury, edukacji, literatury, po działalność charytatywną luteran na przestrzeni stuleci.

Prezentowana książka *500 lat Reformacji na Górnym Śląsku*, wydana pod redakcją profesorów Waclawa Gojniczka i Ryszarda Kaczmarka, przygotowana została przez Instytut Badań Regionalnych Biblioteki Śląskiej pośród wielu innych inicjatyw Instytutu wpisujących się w rocznicowe obchody Roku Reformacji. Można od razu także zaznaczyć, że jest to publikacja naukowa, ale przeznaczona zarazem dla szerokiego grona odbiorców, bogato ilustrowana, z przejrzystym układem materiału, zaopatrzona w archiwalne fotografie, mapki, kopie istotnych dokumentów, po zdjęcia kościołów, wizerunki pastorów i zasłużonych wyznawców. Liczny jest także zespół autorski, któremu zawdzięczamy wielostronne spojrzenie na dzieje śląskiego ewangelicyzmu; współautorami są pracownicy Instytutu Badań Regionalnych, poza kierującym zespołem prof. Kaczmarkiem – Julia Rott-Urbańska oraz Michał Garbacz, a także dr Marta Kasprowska-Jarczyk z Biblioteki Śląskiej, w dalszej kolejności – pracownicy Instytutu Historii Uniwersytetu Śląskiego: dr hab. Waclaw Gojniczek oraz dr Jakub Grudniewski, ale również uczestniczący w zespołowej pracy członkowie luterańskiej społeczności: dr Renata Czyż, Danuta Szczypka, Elżbieta Matuszek, Marcin Gabrys oraz ks. dr Grzegorz Gienza.

We wstępie podkreślone zostało, że to obszerne opracowanie ukazuje w sposób całościowy dzieje górnośląskiego protestantyzmu, wywodzącego się przede wszystkim z tradycji luterańskiej, obejmując zarówno Śląsk Cieszyński jak i dawną pruską część Górnego Śląska (od 1742 roku stanowiącą jedną z prowincji państwa pruskiego). Jak podkreślają redaktorzy tomu: „*Staraliśmy się, by protestantyzm rozwijający się od XVIII wieku pomiędzy tradycją pruskiego Kościoła Unijnego a tradycją polskiego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, został przedstawiony odpowiednio do rangi jego dziejowego znaczenia*”. Można przy tym dodać, że mając na uwadze zaproponowane całościowe ujęcie tematu, autorzy przedstawiają nie w pełni opisane dotychczas dzieje górnośląskiego ewangelicyzmu z pruskiej części Śląska, pomijane nierzadko w polskim piśmiennictwie. Spojrzenie na historię śląskiego ewangelicyzmu z uwzględnieniem polskich jak i niemieckich jego tradycji, stawia publikację w szeregu prac zajmujących się dziejami regionów z poszanowaniem ich skomplikowanej przeszłości, zmiennej przynależności państwowej oraz wielorakich uwarunkowań kształtujących różnie zapamiętaną przeszłość lokalną czy regionalną.

Książka składa się z jedenastu rozdziałów uwzględniających 500 lat trwania konfesji. Pierwszy rozdział ukazuje początki Reformacji na Górnym Śląsku w kontekście niewiele wcześniejszych wystąpień Marcina Lutra, augustiańskiego zakonnika z Wittenbergii, który w 1517 roku odważył się skrytykować sprzedaż odpustów, nie przewidując jednak, że stanie się to początkiem rozłamu dotychczasowego Kościoła i ukształtowania nowej konfesji opartej jedynie na autorytecie Pisma św. i na czterech pewnikach nowego wyznania – od *Solus Christus* po *sola fide*. Czytelnik będzie miał pokrótce okazję poznać specyfikę górnośląskiej Reformacji rozprzestrzeniającej się głównie w księstwach – cieszyńskim zarządzanych przez Piastów oraz karniowskim pozostającym pod władzą Hohenzollernów, po pszczyńskie państwo stanowe Promnitzów. Nie powstał, jak podkreślają autorzy, jeden luterański Kościół na Śląsku, a lokalne wspólnoty

funkcjonowały w oparciu o własne agendy, dopiero tworzone własne struktury kościelne, parafialne, po zasady życia religijnego zborów.

Niewiele miejsca na tle całej pracy poświęcono tematyce kontrreformacji oraz rekatolizacji ziem śląskich. Podjęte przez rzymskokatolicki Kościół działania wymierzone w obóz protestancki, prowadzone w cieniu wojny trzydziestoletniej, doprowadziły w ciągu kilku dziesięcioleci do wyrugowania luteranizmu z górnos Śląskich miejscowości, poza nielicznymi miejscami jego przetrwania, przede wszystkim na ziemi cieszyńskiej. Dopiero z początkiem XVIII wieku protekcja króla szwedzkiego umożliwiła budowę pierwszego kościoła na Górnym Śląsku – w Cieszynie, nazwanego potem macierzystym kościołem śląskich kościołów, wokół którego będzie rozrastał się zbor cieszyński i odrodzone życie religijne luteranckiej wspólnoty.

W dalszej kolejności autorzy przedstawiają losy odradzającego się na Śląsku ewangelicyzmu – na ziemi cieszyńskiej pod władzą Habsburgów oraz na pozostałych górnos Śląskich terenach, tworzących od 1742 roku jedną z prowincji państwa pruskiego, w którym Kościół ewangelicki rozwijał się w sposób uprzywilejowany pod protekcją Hohenzollernów, z czasem stanowiąc podporę domu panującego i rosnącego w siłę państwa niemieckiego. Powstawanie struktur kościelnych oraz powoływanie parafii omówione zostało na tle postępującej zmiany stosunku względem protestantów. Dzięki kolejnym patentom austriackich cesarzy (tolerancyjny 1781, protestancki 1860) kształtowała się ewangelicka sieć parafialna cieszyńskich zborów, rozwijających swoje życie religijne wokół wznoszonych domów modlitwy z czasem przekształcanych w świątynie, powstały tym samym obok najstarszej cieszyńskiej m.in. parafie w Ustroniu, Wiśle czy Starym Bielsku. Odbudowywaniu Kościoła na Śląsku pruskim towarzyszyło wprowadzone po czasach zakazów równouprawnienie parafii luteranckich, a także nielicznych reformowanych, z parafiami katolickimi, co było wyrazem nowoczesnej organizacji państwa Hohenzollernów opartego na pokojowym współistnieniu wszystkich chrześcijan wszystkich wyznań. Kształtowanie się górnos Śląskich ewangelickich struktur przebiegało również na tle zmian zachodzących w Kościele pruskim – na tle powstania Ewangelickiego Kościoła Unijnego (1817), szerzenia się petyzmu czy tzw. protestantyzmu kulturowego (nurtu opartego na oświeceniowym racjonalizmie), po tendencji uniezależniania się Kościoła od władzy państwowej.

Nie jest zadaniem łatwym przedstawienia na kilkudziesięciu bez mała stronach kilkunastowiecznej historii Kościoła, podlegającego, zwłaszcza w taki sposób jak ewangelicki Kościół na Śląsku, zmianom organizacyjnym, narodowościowym i politycznym. Okreple wszak, jak można sądzić, w obrębie austriackiego czy pruskiego państwa struktury kościelne po pierwszej wojnie światowej ponownie przejść musiały reorganizację, łącząc się z innymi lub wydzielając z dotychczasowych organizmów kościelnych. Dalszy kształt ewangelickiemu życiu wiernych na Górnym Śląsku wyznaczyło przyłączenie tych terenów do państwa polskiego, ukonstytuowanie się województwa śląskiego, a także nie zawsze korzystne dla polskiej racji stanu międzynarodowe decyzje polityczne czy terytorialne. Przypomniane zostały więc losy Ewangelickiego Kościoła Unijnego na Polskim Górnym Śląsku, utworzonego w wyniku konwencji genewskiej w 1922 roku, do końca swego istnienia (czyli do 1939 roku) usiłującego zachować swój niemiecki charakter. Zaledwie przybliżony został narastający w ciągu całego okresu międzywojennego konflikt pomiędzy polskimi i niemieckimi wiernymi w parafiach unijnych, co było także wyrazem tendencji obejmującej wszystkie funkcjonujące przed 1939 rokiem Kościoły ewangelickie w państwie polskim. Trudny nie tylko dla ewangelików czas II wojny światowej, naznaczony stratami ludzkimi i materialnymi, zakończył także ukształtowany w okresie II Rzeczypospolitej stan organizacyjny przedwojennego śląskiego ewangelicyzmu. Obecny Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce ukonstytuował się w 1945 roku, przejmując opiekę nad wiernymi wszystkich ewangelickich Kościołów sprzed 1939 roku, na Górnym Śląsku stał się spadkobiercą Ewangelickiego Kościoła Unijnego, jednocząc także wyznawców ze Śląska Cieszyńskiego, którzy już w 1918 roku przystąpili do ewangelickiego Kościoła konfesji augsburskiej z siedzibą w Warszawie, odwołując się do swoich polskich korzeni i pielęgnowanych na cieszyńskim tradycji polskich ewangelików.

Odrębny rozdział poświęcony został wizerunkowi zborów i wspólnot luteranckich powstających w czasach odradzania się śląskiego protestantyzmu. Autorzy podkreślają brak ciągłości zapoczątkowanych w XVI wieku zborowych struktur luteranckich, których odrodzenie możliwe stało się dopiero w czasach pruskich. Przedstawiają, w jaki sposób po przyłączeniu do Prus organizowały się ewangelickie wspólnoty w miastach Górnego Śląska, początkowo bez własnych świątyń, z możliwością odprawiania nabożeństw jedynie w wynajętych salach lub innych do tego przeznaczonych miejscach. Dopiero napływ ewangelików z innych prowincji niemieckich, postępująca industrializacja oraz inne zjawiska typowe dla uprzemysławiającego się regionu, były impulsem prowadzącym do tworzenia się ewangelickich parafii, m.in. w Tarnowskich Górach, Pszczynie, Mikołowie, Katowicach czy Królewskiej Hucie (obecny Chorzów). Z czasem w górnos Śląskich

miastach ukształtowały się wielotysięczne społeczności wiernych, których życie koncentrowało się wokół świątyni, wspólnego świętowania rocznic, działalności stowarzyszeniowej, dobroczynnej czy kulturalnej. Nie zabrakło przy tym na łamach książki uwzględnienia problematyki narodowościowej związanej z funkcjonowaniem polsko-niemieckich społeczności ewangelików, uwarunkowanej narastającym nacjonalizmem i wykorzystywaniem protestantyzmu w narodowym interesie państwa niemieckiego.

Jak wyglądało życie religijne luteranckich wspólnot na Górnym Śląsku? Poznajemy pielęgnowane przez cieszyńskich wyznawców formy trwania przy „wierze ojców”, rolę kancjonałów i innych ksiąg religijnych istotnych dla zachowania wyznaniowej tożsamości, po wizerunek zboru powstającego wokół kościoła Jezusowego w Cieszynie i zaangażowanie pierwszych cieszyńskich pastorów – księży Jana Muthmanna i Samuela Ludwika Zasadiusa – w odradzanie żarliwości wiary miejscowego ludu, katechizację, nauczanie i rozwój życia duchowego wspólnoty. Na pruskim Górnym Śląsku ewangelickie życie religijne w czasach kontreformacji prawie zanikło. Przetrwały jedynie, jak przekonuje lektura, lokalne formy pobożności, praktykowane w życiu prywatnym i domowym, zachował się także wśród ocalałych wyznawców ewangelicki etos pracy i uczciwości. Również w tej części Śląska ważną rolę odgrywały katechizm Lutera, modlitewniki, kancjonały i postylle, a nade wszystko świadczące o zaangażowaniu wiernych uczestnictwo w nabożeństwach i przyjmowaniu sakramentów.

W dalszych rozdziałach ukazane zostały sylwetki przetrwałych w pamięci pastorów, z przypomnieniem ich zasług, twórczości i innych formy prowadzonej przez nich aktywności na rzecz Kościoła i wiernych; omówiona została działalność oświatowa górnos Śląskich ewangelików, w tym funkcjonowanie szkół parafialnych z czasem przekształcanych w placówki publiczne, działalność stowarzyszeń edukacyjnych (m.in. Towarzystwo Ewangelickie Oświaty Ludowej czy Związek Polskiej Młodzieży Ewangelickiej), po naukowe osiągnięcia ewangelików na polu nauk humanistycznych, prawniczych czy medycznych. Autorzy zaprezentowali również aktywność społeczno-kulturalną ewangelickiej wspólnoty – osiągnięcia wybitnych postaci w dziedzinach muzyki, literatury, rzeźbiarstwa, działalności wydawniczej czy prasowej. Szczególnie uwaga czytelników skupiona została na ewangelickiej muzyce powstającej na Śląsku, kompozytorach, których wydała konfesyjna wspólnota (m.in. Karol Hławiczka (1894-1976) czy Jan Sztwiertnia (1911-1940)), po prezentację aktywności parafialnych chórów uświetniających nie tylko religijne, ale także inne odświętne wydarzenia. Przedstawiany obraz ewangelickiej społeczności dopełnia wizerunek działalności charytatywnej prowadzonej na rzecz potrzebujących, sierot i chorych. Jak zaznaczono, początkowo dobroczynnością zajmowali się głównie zasobniejsi przedstawiciele wspólnoty, ale XIX wiek przyniósł znaczne poszerzenie dobroczynnej aktywności, z czasem realizowanej także przez ewangelickie diakonaty, stowarzyszenia, parafie oraz prywatnych fundatorów. Przedstawiony został szeroki wachlarz charytatywnych inicjatyw górnos Śląskich ewangelików, na które składało się prowadzenie sierocińców, domów dla starców, szpitali (m.in. Szpital Ewangelicki w Cieszynie), przedszkoli, po domy kuracyjne czy fundacje wspomagające opuszczonych. Na Górnym Śląsku działał jeden z najbardziej znanych ewangelickich ośrodków wspomagających biednych – miechowska „Ostoja Pokoju” założona w 1892 roku przez Matkę Ewę (Ewę von Tiele-Winkler (1866-1930)), a także późniejszy Zakład „Eben-Ezer” w Dziegielowie założony w 1923 roku przez ks. Karola Kulisza (1873-1940).

Uzupełnieniem obrazu ewangelickiej wspólnoty jest dołączona charakterystyka funkcjonujących na Górnym Śląsku luteranckich diecezji – cieszyńskiej i katowickiej, z przybliżeniem losów wchodzących w ich skład parafii – parafii historycznych, sięgających swym początkiem czasów XVI-wiecznej Reformacji, restytuowanych pod austriackim lub pruskim panowaniem, a od 1945 roku wchodzących w skład Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce; pokrótce przedstawione zostały losy m.in. parafii Cieszyn, Bielsko, Drogomyśl i Wisła, a także Bytom, Gliwice, Katowice i Pszczyna. Kończy omawianą publikację prezentacja śląskich ewangelickich miejsc pamięci, symbolizujących minioną świetność, ale i trudne dzieje wspólnoty (m.in. Bielski Syjon, ewangelicki cmentarz w Katowicach czy kaplica zamkowa w Pszczynie). Dla samych wyznawców jest to przypomnienie dobrze znanej przeszłości, utrwalonej we wspólnej pamięci i tradycjach konfesji, zaś wszyscy zainteresowani tematem mają okazję poznać istotne dla górnos Śląskich ewangelików miejsca świadczące o trwaniu diaspory.

Książka *500 lat Reformacji na Górnym Śląsku* po raz pierwszy tak obszernie i wielostronnie przedstawia dzieje górnos Śląskiej ewangelickiej wspólnoty, z uwzględnieniem jej różnorodności, tradycji i kultury, z podkreślonym już poszanowaniem jej polsko-niemieckiego charakteru, z przybliżeniem przeszłości parafii i osiągnięć wyznawców. Warta jest polecenia wszystkim czytelnikom mniej lub bardziej zainteresowanym tematem śląskiego protestantyzmu, odszukiwaniem ewangelickich śladów lub odkrywaniem wielowyznaniowości regionu i, jego wielokulturowości, zarazem kształtujących tożsamość śląskiej ziemi.

Zaopatrzona w dołączony wybór literatury dotyczącej ewangelicyzmu, umożliwia chętnym pogłębienie poruszanych na jej kartach tematów. Jest również, jak już wspomniano, wzbogacona licznymi ilustracjami, kolorowa, wydana w twardej oprawie, co stanowi dodatkową zachętę do lektury i poznania losów nielicznej dziś luterńskiej diaspory.

Książka została sfinansowana przez Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego i nie podlega sprzedaży. Zainteresowani książką mogą kontaktować się z Instytutem Badań Regionalnych Biblioteki Śląskiej w Katowicach (tel. 32 251 98 51 wew. 305).